

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 81 366

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏKİLLƏRİ
(AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ)

O.B. CƏLİLBƏYLİ
Bakı Dövlət Universiteti
oqtay_jalilbeyli@yahoo.com

Məqalədə yapon dilində feilin şəkilləri Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar mövcud ədəbiyyatlar göstərir ki, yapon dilində feilin şəkilləri indiyə qədər əhatəli şəkildə araşdırılmamış, yaponşünas alimlər arasında fikir ayrılığı hazırda da davam etməkdədir. Problemin yapon və Azərbaycan dillərində müqayisəli tədqiqi, fikrimizcə, maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verə bilər.

Açar sözlər: feil, əmr şəkli, arzu şəkli, şərt şəkli, güzəşt şəkli

Yapon dilində feilin şəkilləri məsələsinin qoyuluşu və həlli məsələsinə toxunmazdan əvvəl bu dildə xəbərlilik qrammatik anlayışına nəzər salmağa ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilində cümlənin xəbəri ya feillə, ya da sifətlə ifadə oluna bilər. Bəzən cümləyə nəzər saldıqda onun xəbərinin ad qrupu sözlərdən və bağlayıcı sözdən biri olduğunu görmək mümkün olsa da, yenə də hətta bağlayıcı söz funksiyasında olsa belə, feilə ehtiyac vardır və bunsuz keçinmək olmur.

Xəbərin (feili və sifət xəbəri) təbiətini öyrənmək üçün növ, şəkil, zaman, tərz kateqoriyaları ilə bağlı tədqiqata ehtiyac vardır.

İfadənin məzmunundan asılı olaraq bu dörd əlamət ifadənin formalaşmasına xidmət edir.

M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində bu məsələni “feilin zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə dəyişməsi” başlığında təqdim etmişdir (1, 166).

Feilin şəkilləri məsələsində alimlərin fikri həmişə eyni olmamışdır. Bəzi ədəbiyyatlarda feilin məsdər formasını da feilin şəkilləri içərisində izah etmişlər (1, 166). “Şəkil kateqoriyasının hüdudu və şəkillərin kəmiyyəti haqqında söhbət gedərkən fikir ayrılığı daha gəbarıq nəzərə çarpır” (2, 311).

Yapon dilində də qrammatik zaman feilin (sifətin) xəbər şəkli ilə sıx bağlı olduğuna görə bu “время и вид сказуемого глагола” şəklində verilmişdir (3,173).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məsdər də feilin bir şəkli kimi eyni adlı kateqoriyaya aid edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, məsdər təsrif olunmuş feil forması deyil və o redikativlərlə də ifadə edə bilmir. Belə formalı sözlər yapon dilində feilin şəkil kateqoriyasına daxil edilə bilmir.

Ümumiyyətlə, yapon və Azərbaycan dillərində təsri fiillərinin oxşar cəhətləri ilə bərabər fərqli cəhətləri də vardır.

Yapon dilində feilin əsasən üç şəkli göstərilir: Bu şəkillərdə feilin əsas funksiyası xəbərlilik ifadə etməkdən ibarətdir. N.İ.Konrad yazır ki, “bu şəkillər yapon dilində üçdür:

1. əmr şəkli
2. dubitativ şəkli
3. arzu şəkli” (3,185).

Yenə bu ədəbiyyatda qeyd olunan şərt və güzəşt şəkilləri müstəqil xəbər olmadığına görə köməkçi şəkillər kimi verilmişdir (3, 185).

Beləliklə, yapon və Azərbaycan dillərindəki feilin şəkilləri bunlardan ibarətdir.

Yapon dilində:

1. Əmr şəkli
2. Dubitativ şəkli
3. Arzu şəkli
4. Şərt şəkli
5. Güzəşt şəkli

Azərbaycan dilində

1. Xəbər şəkli
2. Əmr şəkli
3. Vacib şəkli
4. Şərt şəkli
5. Lazım şəkli

Bu qarşılaşdırmadakı bölgü “Müasir Azərbaycan dili” (II hissə. Morfolojiya. EA-nın nəşri) kitabına görə verilmişdir. Burada “Arzu şəkli” verilməmişdir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində feilin şəkillərinin sayını 8-ə qədər qaldırmışlar. Yuxarıda qeyd etdiyiniz beş şəkildən başqa “Davam şəkli”, “Feilin ümumi şəkilləri” və “Arzu şəkli” buraya daxil edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində feilin şəkillərinin bir qismini zaman kateqoriyasına daxil etmişlər. Görkəmli Azərbaycan alimi S. Cəfərov yazırdı: “Feilin –ası // -əsi, -a// -ə, -malı// -məli, -sa// -sə şəkilləri ilə düzələn formaları Azərbaycan dilində əsasən gələcək zaman kateqoriyasına mənsub şəkilçilərdən başqa bir şey deyildir”. S.Cəfərov Azərbaycan dilində feilin şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, birinci buraxılış. B. 1963, s. 21.

Müəllif məqaləsində feilin şəkil kateqoriyasına bir aydınlıq gətirmək istəsə də, göründüyü kimi, istədiyi elmi nəticəyə gələ bilməmişdir. Dilçi öz mühakimələrində daha çox məntiqə əsaslanaraq şəkilçinin qrammatik mahiyyətinə sirayət edə bilməmişdir.

“Azərbaycan dili”ndə oxuyuruq: “Feilin şəkilləri başlığında qeyd olunur ki, şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadəsi üsulu olmaqla, onun digər ifadə üsullarına qarşı durur, funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır və onlardan dildəki mövqeyinə görə əsaslı sürətdə fərqlənir. Buna görə də, şəkil kateqoriyasından qrammatik bir hadisə kimi danışarkən onun hüdudunu konkretləşdirmək zəruridir” (2, 307).

Feilin şəkillərini modallıqla əlaqələndirənlər də vardır. Hətta təklif olunur ki, feilin modallıq mənasını cümlənin modallıq mənasından fərqləndirmək lazımdır.

Şəkil kateqoriyası vasitəsilə danışanın hərəkətin gerçəkliyə münasibətini ifadə etməsini nəzərə alan bəzi alimlər onu subyektiv kateqoriya hesab etmişlər.

Azərbaycan dilində feilin şəkillərini tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırmış M.Rəhimov şəkillə zaman əlaqəsindən bəhs edərkən yazmışdır: “Arzu formasının xəbər şəklinin gələcək zamanı ifadə etməsi onunla izah oluna bilər ki, dilin əvvəlki dövrlərində formanın arzu modallığı ilə gələcək zaman mənası arasında sərhəd yox idi və gələcək zamanı ifadə etmək üçün sabitləşmiş morfoloji əlamət olmamışdır”. Alim fikrini belə inkişaf etdirmişdir: “Sonrakı şəkilçilərin (-acaq//-əcək) meydana gəlməsi ilə -a//-ə forması asanlıqla əlavə funksiyasından əl çəkir və özünün əsas funksiyası olan arzu mənasının ifadəsinə xidmət edir” (4,235).

Eyni fikri müasir Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyasının formalar kimi sabitləşmiş digər morfoloji əlamətlərinin inkişaf yolu haqqında da söyləmək olar.

İstər Azərbaycan, istərsə də yapon dilində feilin şəkillərinin kəmiyyəti haqqında söhbət edərkən fikir ayrılığı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Yapon dilində feilin şəkilləri məsələsində də fikir vahidliyinin olmadığını ədəbiyyatlardan görmək mümkündür. “Teorotiçeskaya qrammatika yaponskoqo yazıka” adlı elmi əsərdə deyilir: Yapon dilində dörd feil şəkli vardır: Xəbər şəkli (indikativ), ehtimal şəkli (prezimitiv), əmr şəkli (ikinci şəxsi) (imperativ), əmr şəkli (1-ci şəxsin) qortativ. Bunlar birlikdə müəyyən sistem təşkil edirlər (5, 84). Kitabın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, burada böyük bir qrup yaponşünasların əsərləri də elmi analizə cəlb edilmişdir. Elə buradaca da qeyd olunur ki, “bəzən ümumiyyətlə, feilin şəkillərini qeyd etməkdən qaçmışlar və bu formaların hər birini ayrı-ayrılıqda öyrənirlər (5,84).

Kitabın müəlliflərinin fikrincə bu 4 feil şəkli tam sistem halında aktiv feillərdə özünü göstərir (yəni hərəkət feillərində) cəm şəkilləri əsasən sintetik üsulla (bəzən də analitik üsulla) düzəlir.

M.Kiedanın “Qrammatika yaponskoqo yazıka” adlı kitabında “feilin şəkilləri” əvəzinə “feilin formaları” istilahı işlədilmişdir. Burada müəllif bizim ənənəvi olaraq bildiyimiz feilin şəkillərindən yalnız birinin adını çəkir.

Əmr forması. Müəllif ümumən feilin təsrifi formalarını qeyd etməklə özünün feilin forması anlayışını təlqin etmişdir. Burada bizim üçün maraqlı

olan “fikir dəyişməsi” məsələsinə aiddir. Çünki bu dəyişmələr başlıca olaraq sözün son hissəsində baş verir (6, 143).

Bu kitabda da feilin şəkilləri ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərə rast gəlirik. M.Kieda yazır ki: “Əmr formasını ayrıca bir təsrif forması kimi qəbul etməyən nəzəriyyə də mövcuddur” (6, 165).

O fikrini sübut etmək üçün D.Yamadanın aşağıdakı sözlərini misal gətirmişdir. O qeyd edir ki, D.Yamada əmr formasını feilin xüsusi təsrif forması olduğunu qəbul etməmişdir. D.Yamada yazır ki, “mən onu (feilin əmr şəklini – O.C.) təsrifin xüsusi bir forması hesab edirəm” (6, 165).

Göründüyü kimi, həm M.Kieda, həm də V. Alpatov və həmkarları feilin şəkillərinə xüsusi yer ayırmamışlar.

B.P. Lavrentyev “Samouçitel yaponskoqo yazıka” adlı dərs vəsaitində feilin əsası, növ, şəkil və zamanının olduğunu “Morfologiya” bölməsində xüsusi qeyd etmişdir. O, yazır: “Yapon dilində feillər əsas, növ, şəkil və zamana görə dəyişir (7, 61).

Görünür, rus dilinin qrammatik sisteminin təsiri ilə o “əmr şəkli” və “arzu şəkli”ndən bəhs etməmişdir. Əslində, arzu şəkli rus dilində yoxdur. Daha doğrusu arzu ifadətmə vasitəsi morfoloji yolla deyil sintaktik yolla əmələ gəlir. Azərbaycan dilində feilin morfoloji yolla əmələ gələn bütün şəkillərinin yapon dilində olmadığını nəzərə alan Akira Matsunaqa Azərbaycan dilinə aid yazdığı kitabda Azərbaycan dili feil şəkillərini dərsliyə daxil edərkən bəzi feil şəkillərinin bildirdiyi mənalara yapon dilində müxtəlif üsullarla vermişdir (8, 63).

Yapon dilində feil şəkillərinin sayı və formalarının Azərbaycan dilindən fərqli olmasının əsası vardır. V.A.Koçergina müxtəlif dillərdə qrammatik kateqoriyaların mahiyyət və formalarını araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir. Qrammatik kateqoriyalar universal deyildir. Hər dilin özünəməxsus müəyyən qrammatik kateqoriyalar sistemi vardır (9, 105).

Müəllif daha sonra yazır: Özünün formalaşmasında və inkişafında qrammatik kateqoriyalar insan təfəkkürünün inkişafı ilə, onun dünyadakı mədəni-tarixi dəyişmələri haqqındakı təsəvvürləri ilə əlaqədardır (9, 105).

V.A. Koçerginanın fikrincə şəkil kateqoriyası (kateqoriya nakloneniya) bütün dillərdə formalaşmamışdır. Belə ki, o Çin və İndoneziya dillərində yoxdur (9, 113).

Azərbaycan dilindən bəhs etməyən müəllif türk dilində beş şəklin (xəbər şəkli, əmr şəkli, şərt şəkli, vacib şəkli və arzu şəkli) yapon dilində isə hətta altı şəklin olduğunu (xəbər şəkli, əmr şəkli, lazım şəkli, şərt şəkli, güzəşt şəkli və vacib şəkli) göstərmişdir (9, 113).

Yapon dilinin sintaktik quruluşu haqqında dərslik yazmış N.İ. Konrad feilin şəkillərinə xüsusi bölmə həsr etməsə də bu dildə üç əsas feil şəklinin olduğunu vurğulayır. O, yazır ki, “Yapon dilində feil, şəkil etibarilə dəyişə bilir. Belə feil şəkilləri üçdür. 1) əmr; 2) tələqinedici şəkil və 3) arzu şəkli (3, 185).

Əmr və arzu şəkillərinə xüsusi məqalə həsr etdiyimizə görə yalnız müəllifin “Дубитатив” adlandırdığı feil şəkli haqqında məlumat vermək lazımdır. Müəllif yazır: “Eto nokloneniye vırajayet somneniye qovoryaşeço v tom, çto dannoye deystviye imeyetsa nalitso. Po russki eto budet sootvetstvovat obarotam tipa: “vryadli (yest)”, “vereyatno (net)”, i.t. Obrazuyetsa eto nokloneniye posredstvom dubitativnoqo suffiksa まい mai. prisoyedinennoqo v qlaqolov 1-qo spryajeniya k 3-y osnove:

Torimai とりまい, kakimai かきまい, yomimai よみまい, u qlaqolov 2-qo spryajeniya i kuru くる k 1-y osnove; みまい mimai, たべまい tabemai, こまい komai (3,191).

Dubitativ adı almış bu feil şəklinin morfoloji əlamətinin olduğuna şübhə yoxdur. Lakin onun ifadə etdiyi məzmun Azərbaycan dilində modal sözlər vasitəsilə ifadə edilməlidir.

Məs:

今日には出来上がるまい。Konniçi-ni va dekiagarumai-Bir gün ərzində güman ki, hazır ola bilməz.

だれもまだ行くまい。Daremo mada ikumai-Görünür hələ heç kim getməyib.

まだ寝まい。Mada nemai-Yəqin hələ yatmır.

Yapon dilində əmr şəklinin əmələ gəlməsi məsələsi bizə görə elm üçün maraqlıdır. Bu qrup feillərdə nai, ro suffiksləri vasitəsilə, bəzən yo hissəciyi vasitəsilə və bəzi hallarda da feilin formasının dəyişməsi yolu ilə düzəlir.

Feilin əmr şəklinin yapon dilində müxtəlif yollarla düzəldilməsini N.İ.Konrad belə izah edir: “Beləliklə, Yaponiyada ikinci təsriyə aid olan feillərdə əmr şəklinin düzəldilməsi ölkənin coğrafiyası ilə bağlıdır. Məs, Kyoutoudan başlayaraq Qərbə doğru i suffiksi yo şəkilçisi yerinə işlədilir.

Məs:

みよ miyo əvəzinə mii みい

せよ seyo əvəzinə せい sei v.s. (3,189).

Feilin əmr şəklinin formal əlamətləri haqqında da ziddiyətli fikirlər mövcuddur. N.İ.Konradın fikrincə な na şəkilçisi də よ yo şəkilçisi kimi əmr şəklinin xüsusi morfoloji əlamətləri olmayıb nida bildirən şəkilçilərdir (4,189).

Feilin şərt və güzəşt şəkillərinin ikinci dərəcəli xarakterdə olduğunu qəbul edənlər də vardır. N.İ.Konrad yazır ki, şərt və güzəşt şəkilləri ikinci dərəcəli feil şəkilləridir (3,189).

Yapon dilində feilin əsas şəkilləri hesab edilən əmr, dubitativ və arzu şəkillərinin morfoloji göstəriciləri olmaqla yanaşı cümlənin müstəqil xəbər

funksiyasını yerinə yetirə bilirlər. Lakin ikincili dərəcəli hesab edilən şərt və güzəşt şəkilləri cümlənin müstəqil xəbərləri rolunda çıxış edə bilmədikləri üçün yalnız mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin xəbəri kimi çıxış edir.

Rus dilində yazılmış “Sintaksis yaponskoqo yazıka” adlı kitabda şərt şəkli “Şərt cümlələri” bölməsində verilmişdir. Kitabda oxuyuruq : İfadənin real əlaqəsini ifadə etmək üçün feilin 4-cü əsasına **ば** ba və **たら** tara şəkilçilərini artırmaqla düzəlir (3,317). Belə şərt formaları sifətdən də düzələ bilir. Burada da **ば** ba siffiksinin rolu vardır:

おければ okereba (əgər çox olsa) , **たかければ** takakereba (əgər baha olsa)

Canlı danışq dilində **ば** ba şəkilçisinin yardımıyla 4-cü əsasdən olan feillərdə fonetik dəyişmələr özünü göstərir: **いけば** ikeba, **おきれば** okireba, **すれば** sureba sözləri fonetik dəyişmələrə məruz qalaraq **いくや** ikuya, **おき** らや okiraya, **するや** suruya şəklində tələffüz olunur.

Güzəşt şəklinə gəlinə onu demək lazımdır ki, Azərbaycan və rus dillərində belə feil şəkli yoxdur, göstərici vardır. Yapon dilində isə güzəşt şəklinin şəkilçiləri aşağıdakılardan ibarətdir: **と** to, **え** tomo, **たつて** tatte (müxtəlif əsaslı feillərdən asılı olaraq bu şəkilçilər dəyişə bilər).

Məs:

売ると売るまいと持ち主の勝手だ。 Uru-to urumai-to moçinuşi-no katte da (İstər satsın , istər satmasın . Bu sahibinin işidir).

だれがこやとおそれることはない Dare –qa koya-to osoreru koto-va nai (Qoy kim istəyir gəlsin - qorxusu yoxdur).

人がなんと云うとも私は平気だ。 Hito-qa nan-to iuo-tomo watakuşi-va heiki da (Qoy nə istəyirlər danışsınlar vecimə deyil).

自動車飛ばしたってもう追いつくまい。 Jidouşa tobaşitatte, mo oitsukumai (Heç olmasa maşında gedəydik - onsuz da çatmaq mümkün deyil).

やめたつてだめだよ Yametatte, dame da yo (Düzdür dayandılar amma keyri yoxdur)

Misallardan göründüyü kimi verdiyimiz cümlə misallarında güzəşt feil şəklinin şəkilçilərinin bildirdiyi mənalər Azərbaycan dilinə müxtəlif sözlərlə tərcümə edilir (istər , qoy heç olmasa, düzdür sözləri vasitəsilə).

Nəhayət, Azərbaycan dilçiliyində feilin xəbər şəkli kimi öyrənilən təsrifi formalar yapon dilində fərqli şəkildə izah edildiyinə görə bu məqalədə ondan bəhs etməyi lazım bilmirik.

Araşdırmalar göstərir ki, yapon dilində feilin şəkilləri məsələsi həm yapon dilçiləri tərəfindən, həm də rus yaponşünasları tərəfindən tam olaraq öyrənilmədiyindən daima ziddiyyətli mühakimələrlə üzləşirik. Eləcə də Azərbaycan dilinə aid yazılmış kitab və məqalələr də sübut edir ki, bu məsələ nə qədər alimlərin diqqətini çəksə də tam olaraq öyrənilməmişdir. İndiyə qədər problemin iki dil materialları əsasında müqayisələri də aparılmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 509 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. Azərb.SSR. E.A. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1983, 319 s.
3. Конрад Н.И. Синтаксис японского языка. М.: Товарищество иностранных рабочих в СССР. 1937, 374 с.
4. M. Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. 1965, 167 s.
5. Алпатов В.М., Аркадьев П.М., Подлесская В.И. Теоретическая грамматика японского языка. РГГУ, Институт востоковедения. М.: Наталис, 2008. 558 с.
6. Кизэда Масуити. Грамматика японского языка. Пер с яп. / общ.ред. Н.И. Фельдман. Т. 1: М: ЛКИ, 2010, 672 с.
7. Лаврентьев Б.П. Самоучитель японского языка. Главная редакция восточной литературы. М.: Наука, 1982, 350 с.
8. Matsunaga Akira. Azərbaycan türkçəsinin qrammatikası. Setaqaya -158, Tokio: 1996, 171 s.
9. Кочергина В. А. Введение в языкознание. М.: МГУ, 1979, 208 с.

НАКЛОНЕНИЯ ГЛАГОЛА В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ (СРАВНИТЕЛЬНО С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ)

О.Б.ДЖАЛИЛБЕЙЛИ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме категории наклонения в японском языке (сравнительно с азербайджанским).

Имеющаяся литература по этому вопросу показывает, что категория наклонения в японском языке не была изучена всесторонне и полностью. А сравнительное изучение проблемы с азербайджанским языком, по нашему мнению, даст интересные научные результаты.

Ключевые слова: глагол, повелительное наклонение, желательное наклонение, условное наклонение, уступительное наклонение

THE FORMS OF A VERB IN THE JAPANESE LANGUAGE (IN COMPARISON WITH THE AZERBAIJANI LANGUAGE)

O.B. JALILBAYLI SUMMARY

The forms of a verb in the Japanese language are compared with those in the Azerbaijani language in the article. It is concluded that the forms of a verb in the Japanese language haven't been comprehensively investigated yet. A comparative study of the problem allows to draw interesting scientific conclusion.

Key words: verb, imperative mood, desirable mood, conditional mood, concessive mood